

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К.Д.УШИНСЬКОГО»

У ЦІН

УДК: 159.922+159.942.5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРАХУ МОЛОДШИМИ
ШКОЛЯРАМИ І ПІДЛІТКАМИ ІЗ ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ СІМЕЙ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Симоненко Світлана Миколаївна,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського»,
завідувач кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, **Кузнєцов Марат Амірович**,
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди,
професор кафедри практичної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Томчук Сергій Михайлович,
Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти»,
доцент кафедри психології.

Захист дисертації відбудеться «17» грудня 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «16» листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Проблема вивчення емоціональних станів, зокрема, емоції страху в наш час є досить актуальною, особливо на сьогоднішній день в умовах економічної кризи та нестабільної ситуації у світі, в цілому: стихійні лиха, антропогенні катастрофи, військові конфлікти та індивідуальні насильницькі акти, які лавиноподібно нарастають, тощо. Особливо ця проблема є актуальною у сучасній віковій та педагогічній психології. Насамперед, це стосується вивчення проблеми страхів у дітей молодшого шкільного та підліткового віку. Оскільки саме ці вікові періоди відрізняються високою соціальною сензитивністю, ускладненням системи вимог до дитини, до її рефлексивних здібностей та інших психічних якостей, нова соціальна ситуація розвитку в ці періоди багато в чому стає стресовою. Соціальні потрясіння, широкий потік інформації, темп життя, що постійно прискорюється, сімейні негаразди призводять до перенавантаження психічної діяльності дитини та підлітка. Все це тягне за собою появу психічної напруженості, порушень розвитку емоційної сфери, до прояву різних видів страхів та фобій, що негативно впливає на подальший розвиток особистості.

Страх, як зазначають науковці, – це найбільш загрозлива з усіх емоцій, яка має значний вплив на психічний розвиток дитини (О. І. Захаров, К. Ізард, О. О. Прохоров та інші).

Проблемою страхів у психологічній науці займалися В. М. Астапов, І. В. Бабарикіна, Ф. Б. Березін, Б. С. Братусь, М. І. Буянов, Ф. Ю. Василюк, В. К. Вілюнас, Н. В. Виноградова, Л. Л. Гозман, О. М. Грек, Л. А. Грищенко, Ю. М. Забродін, О. В. Запорожець, О. І. Захаров, Б. В. Зейгарник, І. Г. Кошлань, М. А. Кузнецов, І. Ю. Кулагіна, М. Д. Левітов, С. Д. Максименко, В. Д. Менделевич, К. Л. Мілютіна, І. П. Павлов, А. В. Петровський, О. П. Саннікова, І. М. Сеченов, Ч. Спілбергер, С. М. Томчук, О. Я. Чебикін. У зарубіжній психології цією проблемою займалися У. Джемс, К. Ізард, А. Кемпінські, О. Маурер, Р. Мей, Н. Міллер, Ф. Ріман, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, Дж. Уотсон та інші.

Страх – це емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки. Залежно від характеру загрози інтенсивність переживання страху варіюється в досить широкому діапазоні відтінків. Повноцінне існування людини пов'язане з переживанням величезної кількості емоцій і почуттів і, зокрема, емоції страху. Страх тривалий і сильний – це негативні емоції, що можуть привести до серйозних психічних і навіть фізіологічних захворювань. Молодші школярі і підлітки в силу їх емоційної сприйнятливості з особливою силою переживають всі ці страхи, які можуть приводити до серйозних порушень емоційної сфери, аж до невротичних розладів. Не зважаючи на багаточисельність робіт з даної проблематики, не достатньо вивченим аспектом залишається дослідження психологічних особливостей впливу повної та неповної сім'ї на переживання страху у молодших школярів і підлітків. Виходячи із зазначеного, темою дослідження було визначено: «Психологічні особливості переживання страху в молодших школярів і підлітків із повних та неповних сімей».

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Тема дисертаційного дослідження обрана відповідно до наукової програми кафедри

психології розвитку та соціальних комунікацій «Психологічний супровід розвитку особистості школяра в рекреаційний період в контексті інноваційних технологій» (номер державної реєстрації 0109U000191), що входить до тематичного плану науково–дослідної роботи Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 12 від 28 травня 2015 року) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Метою дослідження є вивчення психологічних особливостей переживання страху у молодших школярів і підлітків з повних та неповних сімей України та Китаю, розробка та апробація ефективності програми корекції страхів в умовах рекреації.

Відповідно до мети дослідження були визначені такі **завдання**:

1. Зробити аналіз теоретико–методологічних засад вивчення страхів у вітчизняній та зарубіжній науці.
2. Визначити чинники виникнення страхів у молодших школярів та підлітків.
3. Побудувати загальну процедуру емпіричного дослідження та дослідити особливості переживання страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей України та Китаю.
4. Здійснити порівняльний аналіз переживання страхів молодших школярів і підлітками з України та Китаю
5. Розробити й апробувати тренінгові програми корекції страхів у молодших школярів та підлітків в умовах рекреації.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера особистості дітей та підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей.

Теоретико–методологічну основу дослідження склали: загальнопсихологічні положення про розвиток особистості у процесі діяльності (Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн); системний підхід до психологічних процесів і явищ (Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов, В. Д. Шадриков); фундаментальні дослідження проблеми розвитку розвитку психіки дитини (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв); генетичний підхід до дослідження психіки (С. Д. Максименко), концепція емоційної регуляції навчально–пізнавальної діяльності (О. Я. Чебикін); дослідження емоційної сфери особистості (В. К. Вілюнас, Б. І. Додонов, О. В. Запорожець, О. І. Захаров, М. А. Кузнецов, О. О. Прохоров, О. П. Саннікова), проблема страхів (О. І. Захаров, М. А. Кузнецов, О. І. Кульчицька, В. Д. Менделевич, К. Л. Мілютіна); корекція емоційних станів в умовах рекреації (О. М. Грек, С. М. Симоненко).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, узагальнення і систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться у наукових літературних джерелах; *емпіричні* – спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності; психодіагностичне тестування, в ході якого було використано наступні конкретні методики: «Неіснуюча тварина», авторська методика «Намалюй свій страх

та напиши свої страхи», «Страхи в доміках» О. І. Захарова, «Список страхів» М. А. Кузнецова та І. В. Бабарикіної, «Шкала тривожності» О. Кондаша, «Шкала явної тривожності для дітей СМАС», «Шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності» Ч. Д. Спілберга та Ю.Л. Ханіна; *розвивальні* – тренінгові завдання для корекції страхів.

Для обробки первинних даних ми використовували *методи математичної статистики*: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена). Для перевірки вірогідності різниці середніх значень за вибірками застосовували *t*-критерій Стьюдента. Процедура обробки даних проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 13,0 for Windows.

Інтерпретаційні методи: генетичний та структурний.

Експериментальна база дослідження. У проведенні дослідження брало участь 420 школярів, з них 280 школярів, що відпочивали в ДП УДЦ «Молода гвардія», з них 120 молодших школярів та 160 підлітків з України та 140 школярів з Китаю (60 – молодших школярів та 80 – підлітків). Були виділені групи досліджуваних з України: 1 група – молодші школярі з повних сімей, 2 група – молодші школярі з неповних сімей, 3 група – підлітки з повних сімей, 4 група – підлітки з неповних сімей. В кожену групу входила однакова кількість досліджуваних.

Наукова новизна дослідження:

уперше виявлені особливості, механізми та види страхів, які переживають молодші школярі та підлітки з повних та неповних сімей України та Китаю:

– рівень таких страхів, як: страх самовираження, страх не відповідати очікуванням оточуючих, переживання соціального стресу, низька психологічна опірність стресу вище в групі молодших школярів з неповних сімей, ніж у дітей з повних сімей;

– рівень особистісної та міжособистісної тривожності у підлітків з неповних сімей вище, ніж у підлітків з повних сімей;

– загальна кількість страхів у молодших школярів та підлітків з неповних сімей української вибірки більше, ніж у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки;

– у молодших школярів з неповних сімей української вибірки переважають соціальні страхи, страх смерті, шкільні страхи, а у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки переважають страхи тварин, богофобії і страхи фантастичних і магічних істот;

– рівень шкільної та міжособистісної тривожності вище у підлітків з неповних сімей китайської вибірки, а рівень особистісної тривожності вище у підлітків української вибірки;

– кількість образного зображення страхів вище у молодших школярів і підлітків з неповних сімей китайської вибірки, а у української вибірки домінує вербальне вираження страхів;

удосконалено теоретичні здобутки щодо розгляду психологічних особливостей розвитку емоційної сфери молодших школярів та підлітків;

дістало подальшого розвитку уявлення про особливості корекції переживання страхів за допомогою спеціально розробленої програми в умовах рекреації.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці програми діагностики страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей в умовах рекреаційного закладу, а також в розробці й апробації психологічно обґрунтованих двох тренінгових програм, що сприяють зниженню рівня прояву страхів у молодших школярів та підлітків. Результати дослідження можуть бути використані в роботі психологічних служб дитячих рекреаційних закладів.

Основні результати дослідження були впроваджені в межах навчальних курсів «Вікова психологія» та «Педагогічна психологія» у процес професійної підготовки студентів факультету психологічної освіти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (акт № 3389/02 від 26.11.2015 р.) та Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 8/860 від 27.11.2015 р.). Розроблені тренінги по роботі зі страхами та тривожністю молодших школярів та підлітків було впроваджено в роботу психологічної служби ДП УДЦ «Молода гвардія» м. Одеса (акт № 919/2/16–15 від 25.11.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були представлені на Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2011, 2012, 2014); Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства» (Одеса, 2011, 2012, 2014); I Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні та емоційно–поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно–історичний підхід» (Харків, 2013); Всеукраїнській науково–практичній конференції «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2014); на щорічних науково–практичних конференціях професорсько–викладацького складу, аспірантів та студентів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (2010–2015р.), на засіданнях кафедри педагогічної та вікової психології та кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (2010–2015 р.).

Публікації. Основний зміст роботи викладено в 5 публікаціях, 4 з яких надруковано у наукових фахових виданнях України та 1 у зарубіжному науковому виданні.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг тексту складає 184 сторінок, основний текст викладено на 165 сторінках. Робота містить 34 таблиці, 14 рисунків, 5 додатків. Список використаних джерел налічує 183 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження; висвітлено наукову новизну роботи, її теоретичну та практичну значущість; наведено дані апробації результатів дослідження; публікації за темою дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «Теоретико–методологічні підходи до вивчення страху в психологічній науці» зроблено теоретико–методологічний аналіз досліджень проблеми страхів у дітей молодшого шкільного віку і підлітків з повних і неповних сімей та їх корекції в умовах рекреаційних закладів. Перші спроби раціоналізувати уявлення людини про свої страхи здійснювалися філософами і мислителями різних шкіл і напрямів з давніх часів (Арістотель, Платон, Цицерон, Епікур, Г. Гоббс, Р. Декарт, І. Кант, С. Кьєркегор, Б. Спиноза та інші).

Представниками сучасної науки, які зробили свій внесок у вивчення проблеми страху є: Ф. Б. Березін, М. І. Буянов, В. І. Гарбузов, О. І. Захаров, М. Д. Левітов, І. П. Павлов, І. М. Сеченов, О. А. Чернігова та інші. У зарубіжній психології проблемою страху займалися Дж. Боулбі, У. Джемс, К. Ізард, А. Кемпінські, О. Маурер, Р. Мей, Н. Міллер, Ф. Ріман, Ч. Спілбергер, С. Томкінс, К. Хорні, Е. Фромм, З. Фрейд, Дж. Уотсон.

Проаналізувавши сутність поняття страх у психологічній літературі, ми зіткнулися з його невизначеністю та багатозначністю. З точки зору фізіології його розглядають як прояв природнього рефлексу, пасивно–захисну реакцію з легким гальмуванням кори великих півкуль. Страх заснований на інстинкті самозбереження, має захисний характер і супроводжується певними змінами вищої нервової діяльності, відображається на частоті пульсу та дихання, показниках артеріального тиску, виділенні шлункового соку. У. Джемсом страх, поряд з радістю і гнівом, розглядався як одна з трьох найсильніших емоцій, які тільки здатна відчувати людина, а також як ранній безумовний інстинкт.

В психологічній науці страх розглядають як емоцію, афективне емоційно загострене відображення у свідомості конкретної загрози для життя і благополуччя людини. Згідно з вченням З. Фрейда, страх є афективним станом. Вчений виділяв реальний страх і невротичний. Реальний страх є цілком раціональним і зрозумілим. Його можна розглядати як вираження інстинкту самозбереження. Невротичний страх може виражатися як страх очікування, пов'язаний з різного роду передчуттями згодом перетворюється в невроз страху. Також, він може бути психічно більш пов'язаний з певними об'єктами або ситуаціями, страх у формі так званих фобій, що виявляються в боязні тварин, темряви, висоти та супроводжуються істерією страху. Якщо мова йде про страх, який постійно проявляється, і людина раз за разом знаходить нові приводи для побоювання, і це стає невід'ємною частиною її життя, то це вказує на стійкість страху як особистісної властивості. Американський психоаналітик і психолог К. Хорні характеризує страх як емоційну реакцію пропорційну наявній небезпеці, яка може супроводжуватися такими фізичними відчуттями, як тремтіння, прискорене дихання, сильне серцебиття. О.І. Захаров вказує, що страх і тривога мають спільний емоційний компонент – відчуття неспокою та хвилювання.

В наукових роботах психологів відзначаються різноманітні чинники, що викликають страхи. На думку О. Ранка першопричиною страху є родовий травматизм. З точки зору З. Фрейда, страх може виникати і без прообразу народження. Згідно думці автора, місцем зосередження страху є не Воно (несвідоме), а Я (свідомість). «Я» відчуває тиск з трьох сторін: на нього впливає зовнішній світ, «Я» знаходиться у владі несвідомих потягів, йому доводиться

рахуватися з моральними заборонами і погрозами караючої совісті. Якщо «Я» змушене визнати свою слабкість, то в цьому випадку, підкреслював З. Фрейд, у людини виникає страх – реальний страх перед зовнішнім світом, невротичний страх перед силою пристрастей «Воно» й страх совісті перед «Над-Я». Засновник біхевіоризму Дж. Уотсон вважав, що є лише кілька вроджених страхів, із них два найважливіші – це страх гучного шуму і страх втрати турботи. Буквально усі інші страхи, на його думку, придбані в результаті соціального обумовлення. Ч. Спілбергер вважав, що визначальною характеристикою страху є те, що інтенсивність емоційної реакції пропорційна величині небезпеки, що викликає її. Причиною може бути як присутність чогось загрозливого, так і відсутність того, що забезпечує безпеку, наприклад, відсутність матері для дитини (Дж. Боулбі). Певні об'єкти, події та ситуації мають тенденцію пробуджувати страх, тобто є «природними сигналами» небезпеки. Дж. Грей вважає, що страх може виникнути, якщо подія не відбувається в очікуваному місці і в очікуваний час. Багато авторів відзначають, що страх викликається об'єктом, предметом, людиною, явищем природи, але що бувають і безпредметні страхи, тобто які не пов'язані ні з чим конкретним.

Дж. Боулбі називає як природні сигнали небезпеки тільки п'ять факторів, а саме: біль, самотність, раптова зміна стимуляції і стрімке наближення об'єкта та незвичайність. Ці фактори не обов'язково є вродженими, внутрішніми активаторами страху, але люди, мабуть, біологічно схильні реагувати на них страхом. Незважаючи на свою нечисленність, природні сигнали небезпеки лежать в основі багатьох похідних і культуральних активаторів страху. Найважливішим з природних активаторів страху є біль. Будь-який об'єкт, подія або ситуація, пов'язані з переживанням болю, можуть стати умовними стимулами, повторна зустріч з якими нагадує індивіду про минулу помилку і про переживання болю. Іншим природним активатором страху є самотність. До природних активаторів страху також відноситься раптове наближення та незвичайність об'єкту чи ситуації. В якості причин страху С. Томкінс називає драйви, емоції і когнітивні процеси. К. Ізард поділяє причини страху на зовнішні (зовнішні процеси та події) і внутрішні (потяги і гомеостатичні процеси, тобто потреби, і когнітивні процеси, уявлення людиною небезпеки при спогаді або передбаченні).

На думку деяких авторів фактором, що спричиняє виникнення страху є слабкість нервових процесів (В. С. Мерлін, Я. Рейковський, Я. Стреляу та інші). Також, причиною виникнення страху може бути особистісна обумовленість. О. І. Захаров пише, що особистісно обумовлений страх зумовлений характером людини, наприклад його підвищеною підозрілістю, і здатний з'являтися в новій обстановці або при контактах з незнайомими людьми.

Виходячи з виявлення причин, у психологічних теоріях існує не одна класифікація страхів. Б. Д. Корвасарський вважав, що страхи діляться на групи виходячи з того, чого боїться людина, – це так звана класифікація за фабулою страху. Розрізняють 8 основних фабул страху, до першої групи відносять боязнь простору, яка виявляється в різних формах (клаустрофобія, агорафобія, страх глибини, страх висоти). До другої групи фобій відносяться так звані соціофобії, пов'язані з громадським життям. Вони включають в себе ерейтофобію (страх почервоніти в присутності людей), страх публічних виступів, страх через неможливість вчинити

будь-яку дію в присутності сторонніх. До третьої групи відносяться нозофобії – страхи захворіти яким-небудь захворюванням. До четвертої групи відноситься танатофобія – страх смерті, до п'ятої – різні сексуальні страхи, до шостої – страхи завдати шкоди собі або близьким. У сьому групу входять «контрастні» страхи (голосно вимовити слово, зробити щось непристойне). І восьма група страхів – фобофобія, страх боятися чого-небудь. О. С. Зобов всі небезпеки, що викликають страх, поділив на три групи: 1) реальні, об'єктивно загрозові для здоров'я та добробуту особистості; 2) уявні, об'єктивно не загрожують особистості, але сприймаються нею як загроза благополуччю; 3) престижні, які загрожують похитнути авторитет особистості в групі.

Незважаючи на велику кількість досліджень емоційної сфери молодшого шкільного та підліткового віку, означена проблема залишається актуальною. Важливою особливістю соціальної ситуації розвитку молодших школярів є те, що вони будують свої стосунки з однолітками на основі учбової діяльності. Для означеного віку саме навчання та схвалення учителя є показником успішності серед однолітків. Якщо ж у навчальній діяльності виникають проблеми, це спричиняє появу тривог та шкільних страхів різного походження. У молодших школярів можуть виникати негативні емоційні переживання у випадках, коли виникають розбіжності між домаганнями та здібностями дитини, які можуть задовольнити ці домагання. Вона усіма засобами намагається зберегти звичну самооцінку, але часто вона не в змозі відповідати вимогам учителів, батьків та школи у цілому. Це стає причиною виникнення страхів у шкільному середовищі (М. А. Кузнецов). Завищені вимоги формують у молодших школярів страхи та невпевненість у власних силах.

Підлітковий вік є одним з із основних етапів розвитку особистості (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко) він є кризовим, сповненим суперечок. Розглядаючи проблему страхів у підлітковому віці, було з'ясовано, що вони часом бувають нез'ясовні, спонтанні і некеровані. Це пов'язано із загальною фізіологічною перебудовою організму дитини. Починаючись з кризи, весь період зазвичай протікає важко і для дитини, і для близьких їй дорослих. У цьому віці складаються основи моральності, формуються соціальні установки, ставлення до себе, до людей, до суспільства, стабілізуються риси характеру та основні форми міжособистісної поведінки. І.В. Бабарикіною доведено, що проблеми у міжособистісних стосунках негативно впливають на появу страхів як у молодшому шкільному віці, так і у підлітків. Серед багатьох особистісних характеристик, властивих підліткові, особливо виділяють формування у нього почуття дорослості і «Я-концепцію». У підлітковому віці активно йде процес пізнавального розвитку. Головні мотиваційні лінії цього вікового періоду, пов'язані з активним прагненням до особистісного самовдосконалення, самопізнання, самовираження і самоствердження. Стосунки з оточуючими – найбільш важлива сторона життя підлітків. Підліток має сильні, іноді гіпертрофовані потреби в самотійності. Ця самотійність виражається, в основному, в прагненні до емансипації від дорослих і в різноманітних позашкільних захопленнях.

Страхи часто заважають виконувати різні дії, пов'язані з особистою, шкільною та іншими сферами життя підлітка. О. К. Дусавицький виявив чіткий зв'язок між пізнавальним інтересом та навчальною тривожністю. Він вважав, що пізнавальний

інтерес та навчальна тривожність знаходяться на протилежних полюсах мотивації. В роботі М. А. Кузнєцова та І. В. Бабарикіної доведено, що страх є мотивацією чи потребою, яку можна придбати в результаті навчання і це є негативним явищем.

Страхи можуть провокувати різні емоційні проблеми. Наприклад, одного разу виникнувший, страх перед контрольною, може мимоволі відобразитися в емоційній пам'яті надовго і нагадувати про себе всякий раз при повторних контрольних та іспитах. Страх невдачі, може виражатися і в інших формах: заїкання, неврозах нав'язливих станів і різних фобій.

Розповсюдженим явищем є фіксування страху на взаєминах з однолітками, страхи у сфері міжособистісних стосунків (Т. М. Титаренко). Однією з поширених форм страху в цей період є проблема так званих «уявних каліцтв». Підлітки відчують себе незграбними і негарними. Часом, невдоволення собою може зростати, посилюватися і приводити до досить негативних наслідків. Також часто зустрічаються такі страхи, як страх смерті, хвороби, фізичного каліцтва, війни, страх за рідних та близьких, тощо.

Аналіз досліджень Б. І. Кочубей, О. В. Новікової, Е. О. Смирнової, В. С. Собкіна, А. С. Співаковської, показав, що неповна сім'я може бути одним із досить суттєвих чинників виникнення тривоги та страхів у школярів різного віку.

Неповна сім'я виникає в силу різних причин: народження дитини поза шлюбом, смерті одного з батьків, розірвання шлюбу або окремого проживання батьків. Відповідно до цього виділяються основні типи неповної сім'ї: позашлюбна, осиротіла, розведена. Розрізняють також батьківську і материнську сім'ї, які і складають абсолютну більшість серед неповних сімей. Найбільш частішою з причин виникнення неповної сім'ї в наш час є розлучення.

Психологічні дослідження свідчать, що діти з неповних сімей мають ряд психологічних особливостей, які в більшості випадків носять яскраво виражений негативний характер. Так, А. С. Співаковська стверджує, що вони, в порівнянні з однолітками з повних сімей, мають більш низьку шкільну успішність, більш схильні до невротичних порушень і протиправної поведінки. Один з найважливіших коренів дитячої тривоги (Б. І. Кочубей, О. В. Новікова) – не відкрите нехтування інтересами дитини, а нестійка, невпевнена, а іноді просто самообманна любов породжує в ній внутрішній конфлікт. В результаті досліджень дітей шкільного віку, які виховуються в умовах неповної сім'ї, у них були виявлені прояви інфантильності, заниженої самооцінки, негативного ставлення до батьків, порушення статевої поведінки.

За даними Е. О. Смирнової та В. С. Собкіна, дітям з неповних сімей для повноцінного психічного розвитку не вистачає своєчасної емоційної підтримки і розуміння дорослими своєрідності формування характеру дитини, визнання в сім'ї або серед однолітків; безпосередності у вираженні почуттів (коли діти стають скутими, напруженими, надмірно серйозними, сприймають все дуже буквально, втрачають здатність розуміти жарт і гумор); життєвого тону, бадьорості, душевного підйому, наснаги; впевненості в собі і рішучості в діях і вчинках; здатності легко встановлювати контакти і довгостроково підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості і невимушеності у стосунках, вміння приймати і грати ролі. Таким чином, психічний і особистісний розвиток дітей, які виховуються

в неповній сім'ї, носить специфічний характер: найчастіше формується агресивна, але дуже ранима, невпевнена в собі особистість.

У другому розділі «Емпіричне дослідження особливостей переживання страхів у молодших школярів та підлітків» представлені зміст організації дослідження, обґрунтовано вибірку та методики дослідження, висвітлені результати вивчення особливостей переживання страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей.

Емпіричне дослідження особливостей переживання страху у молодших школярів і підлітків проводилось в три етапи. *На першому етапі* проаналізована література з проблеми дослідження, визначено вибірка досліджуваних; підібрані методики дослідження, розроблена процедура емпіричного дослідження, проведено пілотажне дослідження з метою визначення репрезентативності базових методик. *На другому етапі* було проведено діагностику особливостей переживання страхів у молодших школярів та підлітків з повних і неповних сімей. Проведено кількісний (математико–статистичний) та якісний аналіз результатів, який спрямований на виявлення специфіки переживання страхів у досліджуваних з повних і неповних сімей, а також порівняльний аналіз особливостей прояву страхів у молодших школярів та підлітків української та китайської вибірки.

Третій етап спрямований на виділення контрольної та експериментальної груп для проведення формувального експерименту, а також розробку та апробацію корекційно–розвивальних тренінгів по роботі зі страхами та тривожністю у молодших школярів і підлітків в умовах рекреації.

Вивчення особливостей переживання страхів у молодших школярів з повних і неповних сімей (див.рис.1) засвідчило, що молодшим школярам з неповних сімей характерні такі страхи, як: страх смерті (62%), соціально–опосередковані страхи (62%), страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди (55%), а у молодших школярів з повних сімей найбільш виражені страх смерті (55%), страх тварин (53%), соціально–опосередковані страхи (56%), що пов'язано з впливом певних зовнішніх чинників, а саме виховання в сім'ї, соціальний статус сім'ї, стосунки в сім'ї та дитячому колективі.

Молодшим школярам з повних та неповних сімей властива висока тривожність у школі і прояв тривожності при встановленні контакту з однолітками, проте у молодших школярів із неповних сімей вираженими є страхи проявляти себе в повній мірі в якій–небудь діяльності, а також проблеми і страхи у стосунках з вчителями.

Встановлено, що у молодших школярів з повних сімей, як у вербальній, так і в образній формі переважають страхи тварин, страхи втрати рідних людей, страхи фантастичних та магічних істот, але в образній формі менше розробленість страхів, ніж у вербальній. У молодших школярів з неповних сімей, як в образній, так і у вербальній формі представлено практично однакову кількість страхів та переважають соціальні страхи, страхи втрати близьких людей і сім'ї, страх смерті, шкільні страхи та страхи тварин. Так, у молодших школярів з неповних сімей виражена більша кількість видів страхів, порівняно з молодшими школярами з повних сімей.

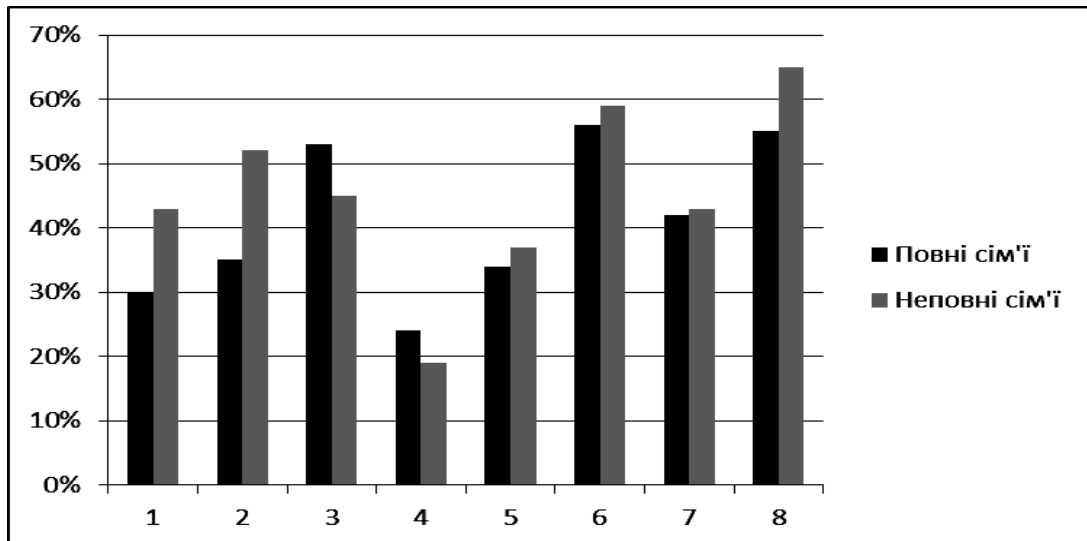

Рис.1 Порівняльний аналіз наявності видів страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей.

Примітка: Умовні позначення видів страхів: 1 – медичні страхи; 2 – страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди; 3 – страх тварин; 4 – страхи казкових персонажів; 5 – страх темряви та кошмарних снів; 6 – соціально-опосередковані страхи; 7 – просторові страхи; 8 – страх смерті.

Вивчено рівень прояву шкільних страхів у молодших школярів (за методикою М. А. Кузнецова і І. В. Бабарикіної) та з'ясовано, що у 50% молодших школярів з повних сімей більше переважає середній та вище середнього рівень шкільних страхів ($M=40,60$; $Me=43,50$), а серед молодших школярів з неповних сімей у 80% досліджуваних переважають високий та середній рівні шкільних страхів ($M=43,48$; $Me=47,00$).

Аналіз результатів показників явної тривожності у молодших школярів з повних та неповних сімей дозволив встановити статистично достовірні відмінності між більшістю показників. Так, рівень за такими показниками, як страх самовираження ($M=4,53$; $Me=5,00$, $p<0,01$), страх не відповідати очікуванням оточуючих ($M=3,33$; $Me=3,00$, $p<0,01$), проблеми і страхи у стосунках з вчителями ($M=5,35$; $Me=5,00$, $p<0,01$), переживання соціального стресу ($M=9,45$; $Me=10,00$, $p<0,01$), низька фізіологічна опірність стресу ($M=3,08$; $Me=3,00$, $p<0,01$) статистично значимо превалює в групі молодших школярів з неповних сімей, ніж у молодших школярів з повних сімей ($M=3,11$, $Me=3,00$; $M=2,41$, $Me=2,00$; $M=2,38$, $Me=2,00$; $M=8,3$, $Me=9,00$; $M=3,43$; $Me=3,00$).

Порівняльний аналіз особливостей переживання страхів у підлітків з повних та неповних сімей дозволив визначити, що у підлітків з неповних сімей кількість виражених страхів більше порівняно з підлітками з повних сімей. В обох групах досліджуваних переважають показники переживання страхів та легкості виникнення страхів, однак ці показники більш виражені у підлітків з неповних сімей.

Виявлено, що у підлітків з повних сімей серед страхів найбільш вираженими є страх смерті, страх втрати близьких людей, кладовище, страшні сні, темрява, маніяки, землетрус, страх висоти, залишитися в замкнутому просторі, кров, бандити.

У підлітків з неповних сімей найбільш виражені страхи – це отримання поганої оцінки, привиди, смерть, павуки і комахи, вампіри, стихійні лиха, страхи тварин, інвалідність, залишитися на самоті, втратити друга, бути ображеним. Так, кількість страхів, які переживають підлітки більша у досліджуваних з неповних сімей, ніж у підлітків з повних сімей.

Досліджено рівень шкільних страхів у підлітків з повних та неповних сімей та виявлено переважання середнього і низького рівнів шкільних страхів у підлітків з повних сімей та переважання середнього і вище середнього рівнів шкільних страхів у підлітків з неповних сімей. Встановлено, що значення за шкалою шкільних страхів були вищі в групі підлітків з неповних сімей, ніж у підлітків з повних сімей, про що свідчать статистично значущі різниці (з неповних сімей – $M=39,40$; $Me=40,00$ та з повних сімей $M=35,10$; $Me=35,50$, $p=0,049$, $p < 0,05$).

Виявлено, що у підлітків з неповних сімей переважає високий рівень особистісної тривожності та низький рівень реактивної тривожності, а у підлітків з повних сімей середній рівень реактивної та особистісної тривожності. Статистично значущі розбіжності виявлені між оцінками за показником особистісної тривожності, а саме рівень означеного показника вище у підлітків з неповних сімей ($M=39,21$; $Me=41,00$), ніж у підлітків з повних сімей ($M=35,17$; $Me=36,00$, $p < 0,05$). Значущі розбіжності не виявлені між оцінками за показником реактивної тривожності у досліджуваних двох груп.

Встановлено, що у підлітків з повних сімей високі оцінки за шкалою самооцінної тривожності ($M=32,48$), середні оцінки за шкалами шкільної тривожності ($M=28,32$) та міжособистісної тривожності ($M=30,48$). Дещо інший розподіл результатів у підлітків з неповних сімей, а саме високі оцінки за шкалами міжособистісної тривожності ($M=33,83$) і самооцінної тривожності ($M=32,30$), і середні оцінки за шкалою шкільної тривожності ($M=27,25$), що пов'язано з особливостями розвитку емоційної сфери підлітків з неповних сімей, кризою підліткового віку та протиріччями, які виникають в цьому віці.

Порівняльний аналіз результатів дозволив визначити те, що у підлітків з неповних сімей більшою мірою виражена міжособистісна тривожність ($M=33,83$; $Me=35,50$) в порівнянні з підлітками з повних сімей ($M=30,48$; $Me=29,50$, $p < 0,05$). За шкалою самооцінної тривожності (повні сім'ї – $M=32,48$; $Me=34,00$ та неповні сім'ї – $M=32,30$; $Me=32,00$) та шкільної тривожності (повні сім'ї – $M=28,32$; $Me=28,00$ та неповні сім'ї – $M=27,25$; $Me=26,00$) досліджувані групи значущих розбіжностей не мають.

Отже, проведений порівняльний аналіз прояву страхів у молодших школярів та підлітків із повних та неповних сімей дає змогу стверджувати, що рівень прояву страхів та тривожності вище у представників із неповних сімей, ніж з повних сімей.

У третьому розділі «Психологічні особливості переживання страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей» вивчено особливості переживання страхів у молодших школярів та підлітків з неповних сімей китайської вибірки та проведено порівняльний аналіз особливостей переживання страхів у молодших школярів та підлітків з неповних сімей України та Китаю; висвітлено основні принципи та підходи до корекційно–розвивальної

програми; проведено апробацію розроблених тренінгів та подано результати розвивального експерименту.

В результаті аналізу було виявлено, що існують подібності та відмінності прояву страхів у молодших школярів з неповних сімей української та китайської вибірок. Так, у молодших школярів з неповних сімей української та китайської вибірок найбільш вираженим є показник переживання страхів (65% і 62%), а найменш вираженим – показник різкої тривожності (22% та 22%). Але у молодших школярів з неповних сімей української вибірки досить вираженим є і показник легкості виникнення страхів (60%), а показник страху і тривоги (44%) має середню вираженість, проте у молодших школярів китайської вибірки останніх два показники мають рівень вираженості нижче середнього (27% та 27%).

Порівняльний аналіз особливостей прояву страхів у молодших школярів з неповних сімей дозволив встановити, що кількість страхів у молодших школярів з неповних сімей української вибірки більше, ніж у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки. Проте, розробленість страхів в образній формі більше у представників китайської вибірки в порівнянні з представниками української групи. Також, слід зазначити, що у молодших школярів з неповних сімей української вибірки переважають соціальні страхи, страхи втрати близьких людей і сім'ї, страх смерті, шкільні страхи та страхи тварин, то у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки переважають наступні страхи: страхи тварин, богофобії та страхи фантастичних і магічних істот.

За показником явної тривожності було встановлено (див.рис.2), що у молодших школярів обох вибірок переважає нормальний і дещо завищений рівень тривожності, однак рівень тривожності вищий у представників української вибірки ($M=16,23$; $Me=15,00$), ніж у представників китайської вибірки ($M=13,10$; $Me=13,00$, $p < 0,05$).

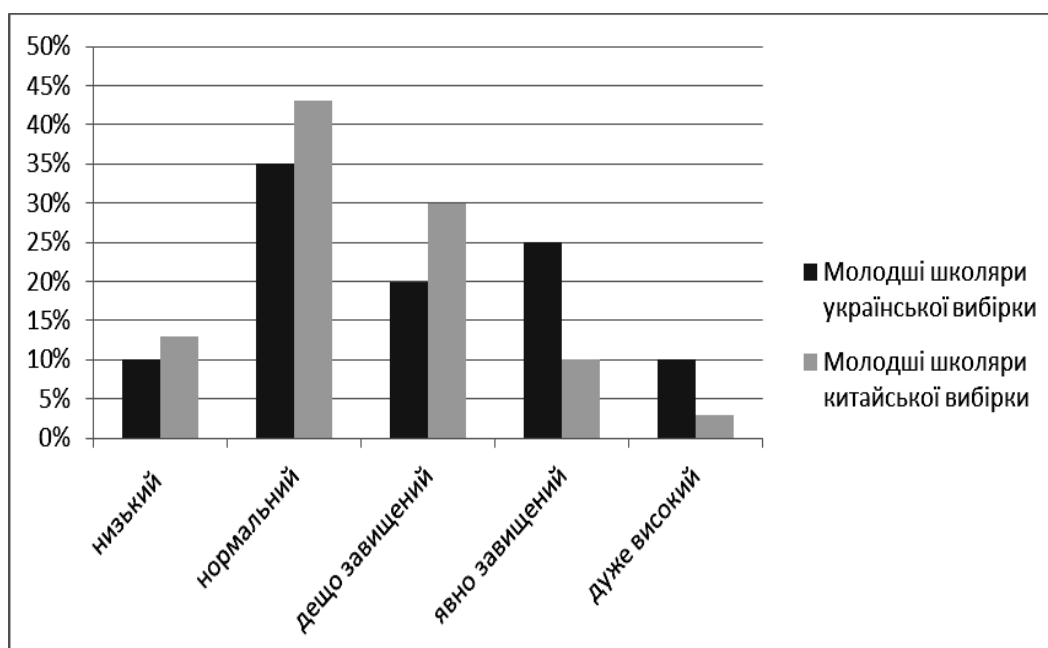

Рис. 2. Порівняльний аналіз рівнів тривожності у молодших школярів з неповних сімей української та китайської вибірок (за методикою «Шкала явної тривожності для дітей СМАС»).

Отже, проведений порівняльний аналіз прояву страхів у молодших школярів з неповних сімей української та китайської вибірок дозволив встановити, що молодшим школярам з неповних сімей української вибірки властива тривожність, імпульсивність, емоційна вразливість, підвищене почуття небезпеки.

Серед видів страхів найбільш вираженими є соціальні страхи, страх смерті, страх тварин, страх втрати близьких людей та страх фізичної шкоди. Молодшим школярам з неповних сімей китайської вибірки властиві переживання страхів, серед яких найбільш вираженими є страхи тварин, богофобії та страхи фантастичних і магічних істот.

Вивчено відмінності в особливостях переживання страхів у підлітків з неповних сімей української та китайської вибірок та визначено, що у підлітків з неповних сімей української вибірки переважають показники переживання страху (45%) і легкості виникнення страхів (42%), другими за результатами виступають страх і тривога (36%), а найменш вираженим – показник різкої тривожності (26%). У підлітків з неповних сімей китайської вибірки результати дещо інші, а саме найбільш вираженим є показник переживання страхів (63%), а показники легкості виникнення страхів (19%), страху і тривоги (20%), різка тривожність (18%) виражені у досліджуваних в меншій мірі.

Встановлено, що рівень вираженості показника легкості виникнення страхів та страху і тривоги вище у підлітків української вибірки, ніж у представників китайської вибірки. Але рівень переживання страху вище у підлітків китайської вибірки, ніж у представників української вибірки. Також, слід зазначити, що у підлітків з неповних сімей китайської вибірки вираженими є показники вербальної агресії, захисної агресії та страхів, на відміну від представників української вибірки.

Порівняльний аналіз результатів вивчення особливостей прояву страхів дозволив виявити, що в образній сфері кількість зображених страхів у підлітків з неповних сімей української вибірки більше, ніж у підлітків з неповних сімей китайської вибірки, а також вони відрізняються за видами переживання. В роботах підлітків з неповних сімей української вибірки вираженими є такі страхи: шкільні страхи, страхи смерті, страхи тварин, страхи стихійних лих, страхи втрати рідних і близьких, ситуативні страхи; у підлітків з неповних сімей китайської вибірки такі зображення страхів: страхи тварин, страх темряви, страхи фантастичних і міфічних істот, богіфобія, що обумовлено культурним контекстом розвитку підлітків різних країн.

Проведено порівняльний аналіз результатів (див.рис.3) за шкалами «шкільна тривожність», «міжособистісна тривожність» та «самооціночна тривожність» та встановлено, що рівень їх переживання міжособистісної тривожності однаково високий у підлітків з неповних сімей української та китайської вибірки.

Проте, рівень шкільної та міжособистісної тривожності вище у підлітків з неповних сімей китайської вибірки ($M=28,25$; $M=34,23$), ніж у підлітків з неповних сімей української вибірки ($M=27,25$; $M=33,83$). Доведено, що рівень самооціночної тривожності вище у підлітків української вибірки ($M=32,30$), ніж у підлітків китайської вибірки ($M=26,56$).

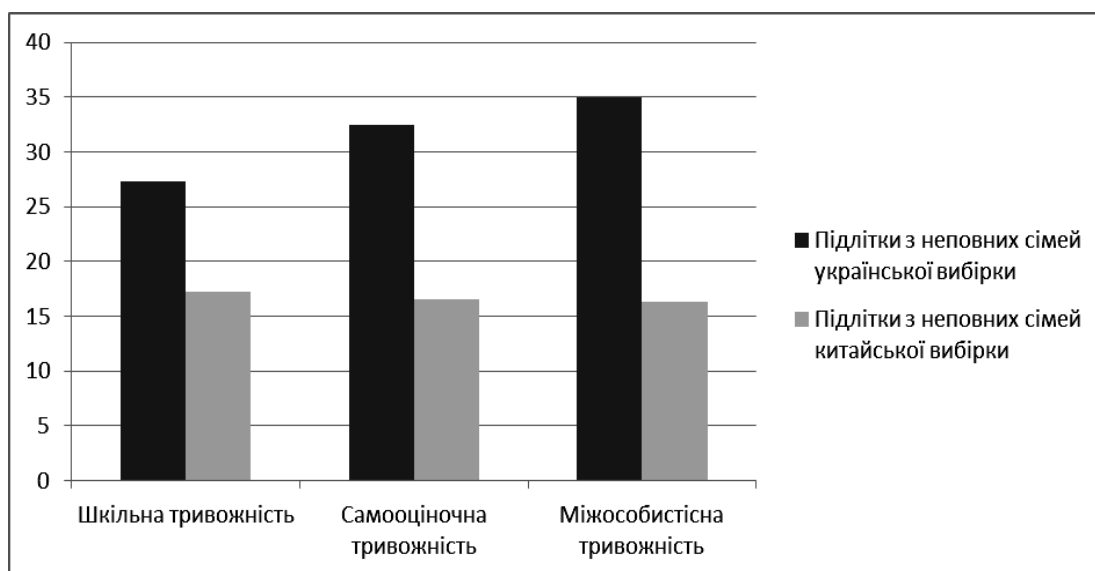

Рис.3. Порівняльний аналіз рівня тривожності у підлітків з неповних сімей української та китайської вибірок (за методикою «Шкала тривожності» О. Кондаша).

Результати теоретичного та емпіричного дослідження дозволили розробити корекційно–розвивальні тренінги по роботі зі страхами у молодших школярів та підлітків в умовах рекреаційного закладу. Якщо розглядати літній період як час відновлення здоров'я, зокрема психологічного, то саме цей період необхідно визнати найбільш сприятливим для надання повноцінної психологічної допомоги, що виступає особливо важливим для установ організованого дитячого відпочинку, перш за все роботи дитячих оздоровчих центрів, таборів та інше. Корекційно–розвивальний тренінг по роботі зі страхами у молодших школярів в умовах рекреації спрямований на зниження рівня страхів, образи; розширення знань молодших школярів про емоції; розвиток навичок прояви і впізнавання зовнішніх емоційних проявів; зниження емоційної нестабільності; розвиток уміння адекватно виражати свої емоції; оптимізація рівня тривожності й агресії.

Основними напрямками корекційно–розвивального тренінгу по роботі зі страхами та тривожністю підлітків в умовах дитячого рекреаційного закладу є: підвищення самооцінки підлітків; вплив на зниження рівня особистісної та реактивної тривожності; робота зі страхами; зняття емоційної напруги; розвиток навичок спілкування. Тренінги складаються з 7 занять, тривалість кожного 60–120 хвилин, що відповідає умовам рекреаційної установи. Формувальний експеримент дав змогу простежити зміни в рівнях прояву страхів та тривожності у молодших школярів і підлітків та визначити ефективність використання тренінгової програми.

Проведено порівняльний аналіз особливостей прояву страхів у молодших школярів–рекреантів до і після проведення тренінгу та виявлено зниження рівня за показником загальної тривожності (від $X_{cp}=16,5$ до $X_{cp}=15,4$), страх самовираження (від $X_{cp}=4,9$ до $X_{cp}=4,01$), страх не відповідати очікуванням оточуючих (від $X_{cp}=3,2$ до $X_{cp}=3,0$), проблеми і страхи у відносинах з вчителями (від $X_{cp}=6,1$ до $X_{cp}=5,3$) в експериментальній групі після проведення тренінгу в порівнянні з

молодшими школярами контрольної групи (від $X_{cp}=16,1$ до $X_{cp}=15,9$; від $X_{cp}=4,5$ до $X_{cp}=4,3$; від $X_{cp}=3,1$ до $X_{cp}=3,1$; від $X_{cp}=5,9$ до $X_{cp}=5,6$).

Виявлені статистично значущі відмінності в оцінках показників страхів і тривожності у молодших школярів експериментальної групи до і після тренінгу ($t=2,7$; $t=2,9$, $t=2,56$; $t=3,41$ при $t_{кр}=2,05$, $p<0,05$), що підтверджує положення про ефективності використання корекційно–розвивального тренінгу з розвитку емоційної сфери молодших школярів в умовах рекреації.

Проведено порівняльний аналіз особливостей прояву страхів і тривожності у підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу та виявлено зниження рівня особистісної (з $X_{cp} = 3,4$ до $X_{cp} = 3,1$) та реактивної тривожності (з $X_{cp} = 3,3$ до $X_{cp} = 3,0$), а також рівня самооціночної (з $X_{cp} = 28$ до $X_{cp} = 25$) та міжособистісної тривожності (з $X_{cp} = 34$ до $X_{cp} = 30$) після проведення розробленого тренінгу в порівнянні з підлітками контрольної групи (від $X_{cp}=3,2$ до $X_{cp}=3,0$; від $X_{cp}=3,0$ до $X_{cp}=2,9$; від $X_{cp}=27$ до $X_{cp}=25$; від $X_{cp}=30$ до $X_{cp}=29$). Встановлені статистично значущі відмінності в оцінках показників особистісної та реактивної тривожності ($t = 2,33$ та $t = 2,56$, при $t_{кр} = 2,05$, $p < 0,05$), самооціночної тривожності ($t = 2,15$, при $t_{кр} = 2,05$, $p < 0,05$) та міжособистісної тривожності ($t = 2,4$, при $t_{кр} = 2,05$, $p < 0,05$) у підлітків експериментальної групи до і після тренінгу, що підтверджує положення про ефективності використання корекційно–розвивального тренінгу по роботі зі страхами і тривожністю у підлітків в умовах рекреації.

Таким чином, отримані результати розвивального експерименту підтверджують положення про ефективність розроблених корекційно–розвивальних тренінгів по роботі зі страхами у молодших школярів та підлітків в умовах рекреаційного закладу.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження нами було проаналізовано наукову теоретико–методологічну літературу з проблеми вивчення психологічних особливостей переживання страху у молодших школярів і підлітків з повних та неповних сімей України та Китаю, визначено основні методологічні та методичні підходи до розробки та апробації ефективності програми корекції страхів в умовах рекреації.

1. Аналіз сутності поняття «страх» у психологічній літературі показав його невизначеність та багатозначність. Страх є афективним станом, афективно емоційно загостреним відображенням у свідомості конкретної загрози для життя і благополуччя людини. Визначальною характеристикою страху є те, що інтенсивність емоційної реакції пропорційна величині небезпеки, що викликає її.

Страхи поділяються на: реальні, об'єктивно загрозливі для здоров'я та добробуту особистості; уявні, об'єктивно не загрожують особистості, але сприймаються нею як загроза благополуччю; престижні, які загрожують похитнути авторитет особистості в групі. З'ясовано, що, страхи мають свої вікові та культурні особливості та залежать від провідної діяльності школярів різного віку.

Відзначаються різноманітні чинники, що викликають страхи. Поділяють причини страху на зовнішні (зовнішні процеси та події) і внутрішні (потяги і гомеостатичні процеси, тобто потреби, і когнітивні процеси, уявлення людиною небезпеки при спогаді або передбаченні, слабкість нервових процесів та особистісна

обумовленість. Виявлено, що неповна сім'я може бути одним із досить суттєвих чинників виникнення тривоги та страхів у школярів різного віку.

2. Проведено порівняльний аналіз особливостей прояву страхів у молодших школярів з повних і неповних сімей і встановлено, що молодшим школярам з повних сімей притаманні більшою мірою соціально-опосередковані страхи, страх смерті і страх тварин, а молодшим школярам з неповних сімей – страх смерті, соціально-опосередковані страхи і страхи, пов'язані з нанесенням фізичної шкоди. У молодших школярів з неповних сімей кількість страхів в образній і вербальній формі більше, ніж у молодших школярів з повних сімей. Однак встановлено, що рівень шкільних страхів в обох групах практично однаковий.

Виявлено, що рівень таких страхів як страх самовираження, страх не відповідати очікуванням оточуючих, проблеми та страхи у відносинах з вчителями, переживання соціального стресу, а також низька фізіологічна та психологічна опірність стресу превалюють в групі молодших школярів з неповних сімей, ніж у молодших школярів з повних сімей.

3. Проведено порівняльний аналіз прояву страхів у підлітків з повних і неповних сімей та виявлено, що у підлітків з неповних сімей кількість виражених страхів більше в порівнянні з підлітками з повних сімей. Більш високий рівень шкільних страхів у підлітків з неповних сімей. Також у підлітків з неповних сімей переважає високий рівень особистісної і міжособистісної тривожності, а у підлітків з повних сімей середній рівень.

4. Встановлено подібності та відмінності в прояві страхів у молодших школярів з неповних сімей України та Китаю. У молодших школярів з неповних сімей української вибірки досить вираженим є показник легкості виникнення страхів, показник страху і тривоги має середню вираженість, а у досліджуваних китайської вибірки останніх два показники мають рівень вираженості нижче середнього.

Виявлено, що загальна кількість страхів у молодших школярів з неповних сімей української вибірки більше, ніж у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки. В образній сфері кількість зображених страхів у молодших школярів з неповних сімей української вибірки менше, ніж у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки.

У молодших школярів з неповних сімей української вибірки переважають соціальні страхи, страх втрати близьких людей і сім'ї, страх смерті, шкільні страхи, а у молодших школярів з неповних сімей китайської вибірки переважають страхи тварин, богофобії і страхи фантастичних та магічних істот.

5. Порівняльний аналіз дозволив виявити, що у підлітків з неповних сімей китайської вибірки рівень показника переживання страху вище, ніж у представників української вибірки.

В образній сфері кількість зображених страхів у підлітків української вибірки менше, ніж у підлітків китайської вибірки.

Рівень шкільної, міжособистісної тривожності вище у підлітків з неповних сімей китайської вибірки, ніж у підлітків з неповних сімей української вибірки, а рівень самооцінної тривожності вище у підлітків української вибірки.

6. Розроблено корекційно-розвивальні тренінги по роботі зі страхами і зниження рівня тривожності у молодших школярів та у підлітків в умовах дитячої рекреаційної установи.

Тренінг по роботі зі страхами і тривожністю емоційної сфери молодших школярів в умовах рекреації спрямований на розширення знань молодших школярів про емоції; розвиток навичок прояву і впізнавання зовнішніх емоційних проявів; зниження емоційної нестабільності; розвиток вміння адекватно виражати свої емоції; оптимізацію рівня тривожності і агресії; зниження рівня страхів, образи.

Основними завданнями тренінгу по роботі зі страхами і тривожністю підлітків в рамках рекреаційної установи є: підвищення самооцінки підлітків; вплив на зниження рівня особистісної та реактивної тривожності; робота зі страхами; зняття емоційної напруги; розвиток навичок спілкування. Тренінги складаються з 7 занять кожний, тривалість кожного заняття 60–120 хвилин, що відповідає умовам рекреаційної установи.

7. Проведено порівняльний аналіз особливостей прояву страхів у молодших школярів до і після проведення тренінгу та виявлено зниження рівня прояву страху самовираження, страху не відповідати очікуванням оточуючих, проблеми і страхи у стосунках з вчителями в експериментальній групі після проведення тренінгу.

Порівняльний аналіз особливостей прояву страхів і тривожності у підлітків експериментальної групи до і після проведення тренінгу показав зниження рівня особистісної тривожності, а також рівня самооцінної і міжособистісної тривожності в експериментальній групі після проведення розробленого тренінгу.

Виявлено відмінності в оцінках показників страхів і тривожності у молодших школярів, а також відмінності в оцінках показників особистісної тривожності у підлітків експериментальних груп до і після тренінгів. Означене підтверджує положення про ефективність використання психологічного тренінгу по роботі зі страхами і тривожністю у молодших школярів та підлітків в умовах рекреації.

Перспективним для майбутнього продовження дослідження ми вбачаємо більш глибоке вивчення впливу національної китайської культури на виникнення та прояв страхів у дитячому віці.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях:

1. У Цзін. Порівняльний аналіз психологічних особливостей прояву страхів у молодших школярів та підлітків / Цзін У // Наука і освіта. – 2010. – № 12. – С. 89–93.

2. У Цзін. Особливості прояву страхів у молодших школярів з повних та неповних сімей / Цзін У // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 220–226.

3. У Цзін. Порівняльний аналіз особливостей переживання страху в підлітків із повних та неповних сімей / Цзін У // Наука і освіта. – 2015. – № 1. – С. 164–169.

4. У Цзин. Психологические особенности работы психологов со страхами у младших школьников из полных и неполных семей в условиях рекреации / Цзин У // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. – 2015. – Вип.2. – режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_2_20

5. У Цзин. Психологические особенности переживания страхов у младших школьников и подростков из полных и неполных семей / Цзин У // KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. – 2015. – №4 (55). – С. 280–286.

АННОТАЦІЇ

У Цзін Психологічні особливості переживання страху молодшими школярами і підлітками з повних та неповних сімей. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей переживання страху у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей.

Уточнено поняття страх, яке є базовою емоцією людини, що сигналізує про стан загрози, залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх, вроджених та здобутих факторів. Визначено, що чинниками виникнення страхів виступають особливості сімейного виховання, стиль взаємостосунків у сім'ї, соціальні умови розвитку дитини. Розглянуті поняття неповна сім'я та психологічні особливості емоційної та особистісної сфери школярів з неповних сімей.

Досліджено особливості прояву страхів у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей. Емпірично встановлено відмінності прояву страхів та тривожності у молодших школярів та підлітків з повних та неповних сімей, а також у молодших школярів і підлітків з неповних сімей української та китайської вибірок.

Розроблено тренінги по роботі зі страхами та тривожністю у молодших школярів і підлітків в умовах рекреаційного закладу, який ґрунтується на принципах загальної та вікової психології. Проведено апробацію тренінгів та встановлено ефективність їх використання з метою зниження рівня тривожності та страхів у молодших школярів та підлітків.

Ключові слова: емоційна сфера, страх, тривожність, психологічний супровід, тренінг, молодший шкільний вік, підлітковий вік, повні та неповні сім'ї.

У Цзин Психологические особенности переживания страха младшими школьниками и подростками из полных и неполных семей. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2016.

Диссертация посвящена исследованию психологических переживаний страхов у младших школьников и подростков из полных и неполных семей. Проведен теоретико–методологический анализ различных подходов к изучению страхов и тревожности в современной психологической науке. Уточнено, что страх является базовой эмоцией человека, которая сигнализирует о состоянии опасности, зависит от многих внешних и внутренних, врожденных или приобретенных факторов. Определено, что одним из факторов появления страхов являются особенности

семейного воспитания, стиль взаимоотношений в семье, социальные условия развития ребенка.

Рассмотрено понятие «неполная семья», которая состоит из одного родителя с одним или несколькими несовершеннолетними детьми и выделены основные типы неполных семей. Отмечено, что психологическими особенностями школьников из неполных семей являются: заниженная самооценка, проявление инфантильности, негативное отношение к родителям, низкая школьная успеваемость, склонность к невротическим нарушениям.

Эмпирическим путем изучены особенности проявления страхов у младших школьников и подростков из полных и неполных семей. Установлено, что существуют различия в проявлении страхов у младших школьников и подростков из полных и неполных семей, а именно, количество проявления страхов и уровень тревожности выше у представителей из неполных семей по сравнению с представителями из полных семей. Также выявлены различия в особенностях переживания страхов у младших школьников и подростков из неполных семей Украины и Китая, особенно это проявляется в количестве переживаемых страхов, уровне тревожности (школьной и межличностной). У младших школьников из неполных семей украинской выборки преобладают социальные страхи, страхи потери близких людей и семьи, страх смерти, школьные страхи, страхи животных, а у младших школьников из неполных семей китайской выборки преобладают страхи животных, богофобии и страхи фантастических и магических существ.

Сравнительный анализ показал, что в образной сфере количество изображенных страхов у подростков украинской выборки меньше, чем у подростков китайской выборки.

Разработаны и апробированы коррекционно–развивающие тренинги по работе со страхами у младших школьников и подростков в условиях рекреационного учреждения с учетом их возрастных особенностей. Основными направлениями работы в которых выступают снижение количества страхов, расширение знаний школьников про эмоции, снижение эмоциональной нестабильности, оптимизация уровня тревожности и агрессии; повышение самооценки, влияние на снижение уровня личностной и реактивной тревожности, снятие эмоционального напряжения, развитие навыков общения.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, страх, тревожность, психологическое сопровождение, тренинг, младший школьный возраст, подростковый возраст, полные и неполные семьи.

Wu Jing. Psychological peculiarities of experiencing fear by junior schoolchildren and adolescents from two- and single-parent families. – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate's degree in psychology in the specialty 19.00.07 – educational and developmental psychology. – State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, 2016.

The thesis is devoted to investigating psychological peculiarities of experiencing fear by junior schoolchildren and adolescents from two- and single-parent families.

The author has specified the concept of fear as a basic emotion of a man, which indicates threat and depends on a great number of internal and external, inborn and

acquired factors. It has been found that fear can be caused by some peculiarities of family education, the style of family interaction, social conditions for child development. The concept of a single-parent family and psychological peculiarities of emotional and personality sphere of schoolchildren from single-parent families have been considered.

The peculiarities of fear demonstrations by junior schoolchildren and adolescents from two- and single-parent families have been studied. The differences in the demonstration of fear and anxiety by junior schoolchildren and adolescents from two- and single-parent families as well as junior schoolchildren and adolescents from two- and single-parent families belonging to Ukrainian and Chinese samples have been determined empirically.

The trainings aimed at overcoming fear and anxiety in junior schoolchildren and adolescents at recreation institutions based on the principles of general and developmental psychology have been developed. The trainings have been tested and their effectiveness in decreasing the level of anxiety and fear in junior schoolchildren and adolescents has been proven.

Keywords: emotional sphere, fear, anxiety, psychological support, training, junior school age, adolescence, two- and single-parent families.